

امین الدوله و سیاست خارجی ایران در عصر قاجاریه

عباس قدیمی قیداری^۱

عباس قدم^۲

چکیده: کارنامه امین الدوله دولتمرد اصلاح‌گرای عصر قاجار در سیاست داخلی و خارجی، قضاوت‌های متناقضی را سبب شده است. مسئله و موضوع پژوهش حاضر، سیاست خارجی امین الدوله است که از این قضاوت‌های متناقض شکل گرفته است. دستاورد این پژوهش، بر پایه تحلیل مستند مواضع، دیدگاه‌ها و عملکرد امین الدوله به عنوان یکی از دولتمردان اصلاح‌گرا در سیاست خارجی، این است که سیاست خارجی امین الدوله را باید واقع‌گرایانه و با در نظر گرفتن موقعیت سیاسی و بین‌المللی دولت قاجار بررسی کرد. امین الدوله در مقاطعی به علت تهدید روس‌ها، به همسویی با سیاست انگلیس گرایش یافت، اما نمی‌توان او را عنصر وابسته قلمداد کرد، بلکه گرایش او در سیاست خارجی را می‌توان به اصل نیروی سوم نزدیک دانست.

واژه‌های کلیدی: امین الدوله، سیاست خارجی، ایران، عصر قاجار، انگلیس، روسیه، نیروی

سوم

۱ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز (نویسنده مسئول) ghadimi@tabrizu.ac.ir

۲ دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تبریز abbas.ghadam215@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۱/۰۵ تاریخ تأیید: ۹۵/۰۶/۰۶

Amin-ud-dowleh and foreign policy of Iran at Qajar's era

Abbas ghadimi gheidari¹
Abbas ghadam²

Abstract: Amin-ud-dowleh, a Qajar reformist statesman, and his policy in the national and foreign affairs have raised some contradictory judgments. His foreign policy that is on the focus of this research which is based on documentary analysis of his views, should be considered realistically within the political and international affairs of Qajar's state. Although attracted to the Great Britain because of Russia's threat, Amin-ud-dowleh should not be labeled as Britain's agent in Iran. His foreign policy with the inclination to the Great Britain can be counted as the proximity to the third power principle.

Key words: Amin-ud-dowleh, Iran, Qajar's era, Great Britain, Russia, Third Power

1 Associate Professor, Department of History, University of Tabriz ghadimi@tabrizu.ac.ir

2 PhD student in Islamic Iran, University of Tabriz abbas.ghadam215@gmail.com

مقدمه

میرزا علی‌خان امین‌الدوله از مشهورترین رجال عصر ناصری و مظفیری و در زمره نوگرایان بزرگ عصر قاجار به شمار می‌رود. درباره کارنامه اقدامات اصلاحی و زندگی سیاسی او به‌ویژه در دوره صدارت، داورای‌های گوناگونی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان از به‌شمار آوردن او به عنوان یک رجل وطن‌خواه و صدراعظم مصلح و خیرخواه تا رجل جاه‌طلب و مال‌اندوز^۱ و انگلوفیل^۲ و سرسپرده سیاست بیگانه نام برد.^۳

به نظر می‌رسد مطالعات سرنوشت تاریخی ایران عصر جدید، بدون توجه به چپستی و چند و چون سیاست و مناسبات خارجی، مطالعه‌ای ناتمام خواهد بود. عصر جدید موسوم به عصر وستفالیایی^۴ و در حقیقت، عصر بین‌المللی شدن مناسبات میان کشورها و دولت‌هاست.^۵ علاوه بر این، عصر جدید با مشخصه پیدایش، رشد و گسترش قدرت‌های استعماری شناخته می‌شود^۶ و عصری است که در آن، جهان به «مرکز» و «پیرامون» یا «استعمار» و «مستعمره» تقسیم شده است. در این میان، کشور ما برخلاف بسیاری از کشورها و سرزمین‌های ضعیف و عقب‌مانده دیگر، هیچ‌گاه مستعمره نشد^۷ و توانست استقلال خویش را حفظ کند، اما عرصه رقابت‌های سنگین استعماری شد و به تعبیر برخی از محققان و صاحب‌نظران، بناچار به وضعیت «نیمه‌مستعمره‌گی» درآمد^۸ و عرصه نفوذ روس و انگلیس شد.^۹ البته از همان آغاز پیدایش این روند و در واقع، به

۱ نصرالله اهوره‌وشی [بی‌تا]، کتاب جوشن کبیر، درباره امین‌الدوله، تهران، روزنامه جوشن، صص ۱۴-۱۵.

۲ میرزا علی‌خان امین‌الدوله (۱۳۷۰)، خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، زیر نظر ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، ص ۱۰.

۳ ابوالفضل قاسمی (۱۳۵۳)، «الیگارشی یا خاندانهای حکومت‌گر ایران (خاندان امینی) (میرزا علی‌خان امین‌الدوله)»، خاطرات وحید، ش ۲، صص ۲۳۵-۲۳۷.

۴ احمد نقیب‌زاده (۱۳۸۳)، «نظم برخاسته از معاهدات وستفالی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۶۵، صص ۲۱۴-۱۸۷.

۵ ر.ک:

Derek Croxton (1999), "The Peace of Westphalia of 1648 and the Origins of Sovereignty", *The International History Review* 21 (3), pp. 569-591.

6 Benedikt Stuchtey (2011), *Colonialism and Imperialism, 1450-1950*, European History Online, Mainz: Institute of European History.

۷ ر.ک: حسین بشیریه (۱۳۷۳)، «تاریخ اندیشه‌ها و جنبش‌های سیاسی قرن بیستم: مارکسیسم و مسئله استعمار، وابستگی و عقب‌ماندگی»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۸۹ و ۹۰، صص ۱۷-۲۱ و ۱۸-۲۳.

۸ احمد اشرف (۱۳۸۷)، «پژوهش: هویت ایرانی به سه روایت»، بخارا، ش ۶۶، صص ۱۰۹-۱۲۷.

۹ شاپور رواسانی (۱۳۷۴)، «حکومت و دولت در کشورهای عقب‌نگهداشته شده- طبقه وابسته به استعمار»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۱۰۱ و ۱۰۲، صص ۳۰-۳۲.

عنوان واکنشی در برابر آن، اندیشه و عمل اصلاحی و ترقی‌خواهی شکل گرفت که عباس‌میرزا و قائم‌مقام‌ها آغازگران و بنیانگذاران آن بودند و بعدها به مثابه یک میراث ملی به امثال میرزاتقی‌خان امیرکبیر و مصلحان و نوگرایان بعدی رسید.

از آن زمان به بعد، سرنوشت اصلاحات و مصلحان ایرانی، خواه ناخواه با مناسبات و سیاست خارجی گره خورد و به تدریج چنان شد که فراز و فرود جریان اصلاحات ایرانی به طور کامل با سیاست بیگانه در پیوند قرار گرفت. موقعیت و وضعیت ایران در سیاست بین‌الملل به گونه‌ای نبود که میان آرمان اصلاحات، نوسازی و ترقی‌خواهی ایرانیان، با منافع و خواسته‌های قدرت‌های مسلط جهانی همسویی و هم‌جهتی و پیوند پدید آید، بلکه برعکس، ایران، عرصه رقابت سنگین روس و انگلیس قرار گرفت و به عنوان بخشی از میدان «بازی بزرگ»، به چنان موقعیتی دچار آمد^۱ که بهبودی اوضاع و پیشرفت آن، به طور کلی در پیوند با منافع سیاست و استراتژی روس و انگلیس قرار می‌گرفت؛^۲ به همین دلیل دولتمردان مصلح و نوگرای ایران عصر قاجار، در پی آن برآمدند تا اصول سیاست خارجی ایران را به گونه‌ای تدوین و تنظیم کنند که استقلال نیم‌بند ایران در معرکه رقابت روس و انگلیس بر جای بماند^۳ و در عین حال راه احیای اقتدار و عظمت پیشین ایران گشوده شود. در این میان، به تدریج چند اصل یا چند رویه نزد سیاسیون و دولتمردان ایرانی شکل گرفت که بر پایه تعابیر و اصطلاحاتی که در دوره‌های بعد برای آنها ساخته و پرداخته شد، عبارت بودند از: موازنه مثبت، موازنه منفی، اصل نیروی سوم.^۴

موازنه مثبت، به دیدگاهی اشاره دارد که بقای ایران و حفظ استقلال آن را در ایجاد توازن در موقعیت و نفوذ روس و انگلیس می‌دید.^۵ موازنه منفی، در مقابل موازنه مثبت قرار دارد و به این نکته اشاره دارد که برای حفظ استقلال ایران، باید از دادن امتیاز به روس و انگلیس پرهیز کرد و از این راه در تضعیف و ریشه کن کردن نفوذ آنها کوشید. عنوان «موازنه منفی» که بعدها در دوره

۱ بنگرید به: آنتونی وین (۱۳۸۳)، *ایران در بازی بزرگ*، ترجمه عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی، تهران: پیکان.

Menon (2003), "The New Great Game in Central Asia", Survival: Global Politics and Strategy.

Rajan

2 John Barrett Kelly (1968), *Britain and the Persian Gulf: 1795 – 1880*, Oxford, Clarendon Press.

۳ داریوش رحمانیان (۱۳۸۸)، *تاریخ تفکر سیاسی در دوره قاجاریه*، تهران: دانشگاه پیام نور، صص ۳۳-۳۹.

۴ علی صوفی (۱۳۸۹)، *نقش سیاست موازنه و نیروی سوم در تاریخ ایران*، تهران: دانشگاه پیام نور، صفحات مختلف؛ محمد غفوری (۱۳۹۰)، «موازنه و نیروی سوم در تاریخ ایران»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۱۵۵، صص ۱۱۰-۱۱۴.

۵ ایرج وامقی (۱۳۷۲)، «وارونه نویسی در تاریخ: زندگی امین السلطان - داستان رژی»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۶۴-۶۳، صص ۵۷-۶۳.

نهضت ملی شدن نفت^۱ به کار گرفته شد، در بینش و روش کسانی چون میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی و امیرکبیر در زمینه سیاست خارجی ریشه و پیشینه داشت؛ چنانکه بنا بر یک گزارش مشهور، در سال‌های پس از انعقاد قرارداد ترکمانچای، آنگاه که انگلیسی‌ها نیز در پی کسب امتیازات مشابهی بودند، قائم‌مقام به سفیر آنان گفته بود: موقعیت ایران میان دو قدرت شمالی و جنوبی، همچون شکار نیمه‌جانی است که میان دو شیر درنده قوی پنجه گرفتار آمده باشد و با انعقاد قرارداد ترکمانچای، پنجه نیرومند یکی از آنها در پیکره آن شکار نیمه‌جان فرو رفته است و اگر به طرف مقابل نیز امتیاز مشابهی داده شود، مرگ حتمی خواهد بود.^۲ قائم‌مقام با آوردن این تمثیل که به بهترین شکل، وضعیت وخیم ایران را ترسیم می‌کرد، به سفیر انگلیس اعلام کرده بود مادامی که زنده و بر سر قدرت است، اجازه نخواهد داد چنین اتفاقی بیفتد و به آنان امتیاز مشابهی داده نخواهد شد، بلکه برعکس خواهد کوشید تا امتیاز اول؛ یعنی قرارداد ترکمانچای را نیز برهم بزند. برخی از محققان تأکید دارند که دیدگاه قائم‌مقام در سیاست خارجی، با نقش انگلیس در قتل او ارتباط وثیقی دارد.^۳ سرنوشت جریان اصلاحات و نواحی ایرانی، با سرشت سیاست خارجی و موقعیت و نفوذ سیاست بیگانه کاملاً پیوند خورده بود^۴ و این چیز است که در مورد جنبش مشروطه و حرکت ملی شدن صنعت نفت نیز دیده می‌شود. با این مقدمه تحلیلی، به سراغ امین‌الدوله و آرا و دیدگاه‌های او در سیاست خارجی می‌رویم.

آرا، دیدگاه‌ها و عملکرد امین‌الدوله در سیاست خارجی دولت قاجار

۱. تربیت و تجربه آموزشی دیپلماتیک از جوانی تا صدارت

میرزا محمد مجدالملک سینکی پدر امین‌الدوله، در زمره رجال تراز اول دوره ناصری بود و از ارکان وزارت خارجه ایران و از جمله منتقدان اصلاحات سیاسی و اجتماعی آن روزگار به شمار

۱. رک به: ایرج افشار (۱۳۸۴)، «موافقت تقی‌زاده و مصدق در سیاست موازنه منفی»، *حافظ*، ش ۱۴، صص ۵۳-۵۱ و نیز بنگرید به: حسین کی استون (۱۳۲۷)، *سیاست موازنه منفی در مجلس چهاردهم*، تهران: نشر اسلامی.

۲. صوفی، همان، ص ۷۷.

۳. رک به: محمود محمود (۱۳۶۷)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹م*، ج ۱، تهران: اقبال، صص ۳۳۷-۳۵۹.

۴. باید یادآور شد که سیاست‌های قائم‌مقام و امیرکبیر، در دوره‌های سپهسالار و امین‌الدوله قابل پیگیری نبود و به علت قدرت‌گیری سریع و گسترده روسیه و انگلیس، دولتمردان بعد از امیرکبیر از سیاست‌های دیگری پیروی کردند. برای مطالعه یک مقایسه موردی میان امیرکبیر و سپهسالار، رک به: محسن خلیلی (۱۳۸۰)، «تصمیم‌گیری در روابط خارجی؛ فهم چرایی تمایز با نگاهی مقایسه‌ای به روزگار امیرکبیر و سپهسالار»، *تاریخ معاصر ایران*، ش ۱۷، صص ۲۳-۴۸.

می‌آمد و یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین رساله‌های سیاسی عصر به نام «کشف الغرائب فی الامور العجایب»^۱ را در دوره ناصری در سال ۱۲۸۷ق. نوشت. او در عصر ناصری مشاغل متعددی را در وزارت امور خارجه عهده‌دار شد.

ممتحن‌الدوله که خود از رجال وزارت امور خارجه بود، مجدالملک را شخصی بسیار درستکار و توانا در نگارش نامه‌های سیاسی و دیپلماتیک می‌دانست.^۲ امین‌الدوله فرزند چنین پدری بود و از روزگار جوانی رموز دیپلماسی و سیاست خارجی ایران را نزد پدر در دستگاه میرزاسعیدخان وزیر امور خارجه آموخت.^۳

امین‌الدوله در آغاز جوانی به عنوان منشی وارد دستگاه وزارت خارجه شد و به همراه پدر به مأموریت بغداد رفت. سپس دایی او پاشاخان امین‌الملک که در دستگاه ناصری اعتباری داشت، زمینه ورود او به دربار را فراهم کرد.^۴ او پس از ورود به دربار، سِمَت «منشی حضور» یافت و از آن پس در سفر و حضر از ملتزمین رکاب شاه بود^۵ و مدارج ترقی شغلی را یکی پس از دیگری طی کرد. در سال ۱۲۷۹ق. در نوزده سالگی به جای پدرش به مقام نیابت اول وزارت امور خارجه دست یافت؛^۶ سپس به وزارت رسایل خاصه یا ریاست دارالانشای ناصری رسید و از محارم خاص شاه شد. در سفرهای شاه به خراسان و مشهد رضوی و همچنین در سفرهای سه‌گانه او به فرنگستان، همراه او بود و تدارک بعضی از آن سفرها برعهده او نهاده شد.^۷

امین‌الدوله در دورهٔ صدارت سپهسالار، با اصلاحات سیاسی و اداری او همراه شد و نقش مهمی در این دوران ایفا کرد. در مجلس دربار اعظم که پس از سفر نخست شاه به فرنگ تشکیل

۱ ر.ک: حاج میرزا محمدخان مجدالملک (۱۳۲۱)، رساله مجدیه، با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی، طهران: چاپخانه بانک ملی.

۲ مهدی‌بن رضاقلی ممتحن‌الدوله (۱۳۶۵)، رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری: از نوشته‌های مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی و میرزاهاشم‌خان، به کوشش ایرج افشار با همکاری حسینقلی‌خان شقاقی، تهران: اساطیر، ص ۳۵.

۳ ر.ک: میرزا مهدی خان (۱۳۶۲)، خاطرات ممتحن‌الدوله (زندگی‌نامه میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی)، به کوشش حسینقلی‌خان شقاقی، تهران: فردوس - نشر فرهنگ، مقدمه.

۴ عباس هدایتی خمینی (۱۳۹۰)، زندگی‌نامه سیاسی و اجتماعی محمدعلی‌علاء السلطنه، تهران: طهوری، ص ۲۲.

۵ ممتحن‌الدوله، همان، ص ۳۶.

۶ محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷)، مرآة البلدان، تصحیحات و حواشی و فهارس به کوشش عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران، ص ۱۴۱۸.

۷ علینقی‌بن اسمعیل حکیم‌الممالک (۱۳۹۰)، روزنامه سفر خراسان ناصرالدین شاه، به کوشش کیانوش کیانی هفت لنگ، با مقدمه ایرج افشار، تهران: کلک سیمین، ص ۲۲۳.

شد، عضویت یافت و در مجلس وزرای شش‌گانه به عنوان ناظر برگزیده شد. همچنین در سال ۱۲۹۳ق. مدیریت دارالشورای دولتی و مجلس تحقیق دولتی به او سپرده شد،^۱ سپس در سال ۱۳۱۴ق. به ریاست دارالشورای کبری رسید. پیش از آن، در سال‌های قبل، ریاست چاپارخانه دولتی، وزارت پست و ریاست ضرابخانه را تجربه کرده بود و در گسترش و اصلاح وضع چاپارخانه و پست و تلگراف، بهبود اوضاع ضرابخانه و تنظیم امور مربوط به مسکوکات، کارنامه موقتی از خود برجای نهاده بود.^۲

هر یک از برنامه‌ها و اقدامات او در مشاغل یادشده، به نوعی با مسائل سیاست خارجی ارتباط پیدا کرده و او را به این نتیجه رساند تا زمانی که مسائل سیاست خارجی و به‌ویژه وضعیت مناسبات ایران با دو قدرت رقیب یعنی روس و انگلیس حل و فصل نشود، در سیاست داخلی نیز پیشرفت چندانی حاصل نخواهد شد. از همین دوران بود که همچون اسلاف خود، قائم مقام و امیرکبیر دریافت که برای حفظ منافع ایران در برابر مطامع روس و انگلیس، باید به اصل نیروی سوم تکیه کرد؛ یعنی اصلی که با برقراری ارتباط با دول و قدرت‌هایی غیر از روس و انگلیس، راه نفوذ این دو دولت بسته شود و خطر سهمگین آنان (به‌ویژه روسیه) برای وحدت و تمامیت ارضی ایران، رفع شود و یا دست کم کاهش یابد. امین‌الدوله از روزگار پیش از صدارت به‌شدت نگران توسعه‌طلبی روسیه در مناطق شمالی و شمال شرقی ایران و به‌ویژه سوءاستفاده آنان از ترکمن‌ها بود.^۳ نکته‌ای که در این گفتار در پیوند با آرای امین‌الدوله درباره سیاست خارجی ایران مدنظر ماست، این است که او در هنگام سفر دوم شاه به فرنگ، رساله‌ای درباره مسئله ترکمن‌ها، امنیت خراسان و سوءاستفاده‌های روس‌ها از این وضعیت نوشت و راهکارهایی برای حل مسئله و تنظیم سیاست خارجی ایران در رویارویی با آن مطرح کرد.^۴ این رساله اکنون مفقود شده و در دسترس نیست، اما با توجه به اشاراتی که به طور کلی در مورد آن شده، می‌توانیم دریابیم که امین‌الدوله تا چه اندازه نسبت به خطر روسیه تزاری برای تمامیت ارضی و بقا و دوام استقلال ایران هوشیار و نگران بوده و در اندیشه علاج آن برآمده بود.

۱ ممتحن‌الدوله، همان، ص ۳۶؛ امین‌الدوله نخستین کسی بود که برای شورای دولت نظام‌نامه نوشت.

۲ نیکو همت (۱۳۳۷)، «امین‌الدوله»، ارمغان، ش ۱، صص ۴۱-۴۳؛ ایرج امینی، «صدر اعظم سرخورده: نگاهی اجمالی به کارنامه صدراعظمی میرزاعلی‌خان - امین‌الدوله در دوره سلطنت مظفرالدین شاه»، بخارا، ش ۸۳، صص ۴۶۴-۴۷۶.

۳ رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله (۱۳۸۱)، گردآوری و مقدمه حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی، صص ۲۸۶-۲۹۸.

۴ امین‌الدوله، همان، صص ۶۴-۶۵.

گویا او نیز در برخی مواقع همچون سپهسالار و ملکم می‌پنداشت که با توجه به وضعیت خاص ایران در میان دو حریف زورمند و موانع و دشواری‌های عمده و بنیادینی که در پیگیری اصل نیروی سوم وجود دارد، بهتر و واقع‌بینانه‌تر این است که دولت ایران به سوی انگلیس برود و با اعطای امتیاز و جذب سرمایه انگلیسی، خطر عظیم روسیه را دفع کند.^۱ می‌دانیم که این اندیشه و ایده‌ای بود که در مقطعی به‌ویژه میرزا ملکم‌خان از آن دفاع می‌کرد و بخشی از آن را در رساله‌ای با عنوان «پلتیکای دولتی» ارائه داده بود.^۲ آن رساله نخستین رساله در زبان فارسی درباره موضوع سیاست خارجی بود.

امین‌الدوله از روزگار جوانی به ایده‌ها و اندیشه‌های ملکم دل بست و بعدها در زمره هواداران و دوستان او درآمد. رابطه عمیق و دوستی این دو، اسناد و شواهد گویای گوناگونی دارد که از آن میان می‌توان به مکاتبات طولانی‌مدت آنان با یکدیگر اشاره کرد.^۳ پدر امین‌الدوله، مجدالملک نیز در زمره نخستین کسانی بود که فریفته ملکم و اندیشه‌های او شد و به انجمن فراموش‌خانه پیوست.^۴ امین‌الدوله حتی بعد از رسوایی ملکم در ماجرای لاتاری و عزل او از مقام‌ها و القاب دولتی، همچنان رابطه دوستی با ملکم را حفظ کرد و حتی حکم دولتی درباره جلوگیری از ورود روزنامه قانون به ایران را چندان رعایت نمی‌کرد.^۵

هنگامی که پسر بارون جولوس دورویر به منظور پیگیری حقوق پدرش در امتیاز ملغی شده، به ایران آمد و به فرمان شاه، کمیسیونی برای بررسی دعوی او برپا شد، میرزا علی‌خان امین‌الدوله نیز عضو بود. نکته مهم این است که نتیجه بررسی‌های همین کمیسیون بود که به اعطای امتیاز بانک شاهنشاهی به رویر انجامید.^۶ هنگامی که بانک شاهنشاهی تشکیل شد، امین‌الدوله در کنار برخی دیگر از رجال و دولتمردان ایران از جمله شخص شاه، در زمره سهامداران آن قرار

۱ داریوش رحمانیان (۱۳۹۲)، «از روس واهمه داشت از انگلیس نه: در خصوص سیاست خارجی امین‌الدوله»، *اندیشه پویا*، ش ۸، صص ۱۳۷-۱۳۹.

۲ رساله «پلتیکای دولتی» در رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، همان، صص ۲۵۱-۲۸۵.

۳ حامد الگار (۱۳۶۹)، *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس، صص ۱۵۵-۱۵۷.

۴ برای آگاهی از چگونگی تأسیس فراموشخانه ملکم ر.ک به: محمود کتیرائی (۱۳۴۷)، *فراماسونری در ایران: از آغاز تا تشکیل لژ بیداری ایران*، تهران: اقبال، صص ۶۵-۶۶ و ۷۴.

۵ هما ناطق (۱۳۵۵)، «اندیشه قانون‌خواهی در ایران»، *تکین*، ش ۱۳۹، صص ۱۱-۱۴.

۶ محمد قربانیان (۱۳۹۰)، «زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران»، *تاریخ روابط خارجی*، ش ۴۹، صص ۱۳۷-۱۵۶.

گرفت. هما ناطق در بررسی مستند و تحلیلی که درباره نقش بازرگانان در ماجرای تنباکو به عمل آورده است، از نقش فعال امین‌الدوله در اعطای امتیاز بانک شاهنشاهی سخن می‌گوید.^۱ ملکم نیز از مشوقان این طرح بود و خود از سهامداران بانک شد.^۲ با توجه به نقش بعدی بانک شاهنشاهی در مسائل اقتصادی و سیاسی ایران، آیا می‌توان امین‌الدوله را به خیانت ناآگاهانه و یا دست‌کم انگلوفیل بودن متهم و متسبب کرد؟ آنچه که پاسخ مثبت به این پرسش را سخت می‌کند، نقش کاملاً متضاد و بسیار فعالی است که امین‌الدوله در اعتراض به امتیاز تنباکو و شرکت رژی برعهده گرفت و ما به آن خواهیم پرداخت.

امین‌الدوله تجربه کافی و وافی در امور مالی و اقتصادی ایران داشت و مدتی به عنوان رئیس ضرابخانه خدمت کرده بود. در این اوان، ایران به شدت گرفتار بحران مالی شد و خزانه تهی شده بود. شاه و دولت چنان در عسرت بودند که حتی به فروش خالصجات تن داده بودند و به هر دری می‌زدند تا نیازهای مالی خود را برآورده سازند.^۳ این مسئله، یکی از دلایل اصلی اعطای امتیازات بود. در این اوضاع، حتی فروش القاب و مناصب، به یکی از روش‌های جاری برای کسب درآمد تبدیل شده بود. ارزش پول و مسکوکات ایران به طور دائمی سیر نزولی داشت و همه این مسائل بر وخامت اوضاع می‌افزود.

در چنین روندی از اوضاع بود که از مدت‌ها پیش؛ یعنی از دوره صدارت سپهسالار، اندیشه تأسیس بانک به وجود آمد و به تدریج قوت و قدرت گرفت و ریشه دواند. کسانی چون امین‌الضرب طرحی پیشنهاد کرده بودند که با جمع سرمایه‌های داخلی، بانک وطنی توسط بازرگانان و با کمک و پشتیبانی دولت برپا شود، اما این طرح به جایی نرسیده بود.^۴ انجمن تجار بعدها گهگاهی مطلب را پی می‌گرفت، ولی موانع داخلی و خارجی بیش از آن بود که توفیقی به دست آید. امثال امین‌الضرب که به خیانت و دزدی در امور ضرابخانه متهم شده بودند،^۵ توان پیگیری مطلب را نداشتند. به هر حال می‌بایست با کمک خارجی‌ها بانک برپا می‌شد و در آن

۱ ناطق می‌نویسد: امین‌الدوله املاک خود را در میدان توپخانه به‌عنوان اجاره به مدت ۱۵ سال به بانک سپرد. ر.ک: هما ناطق (۱۳۷۳)، *بازرگانان: در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو (بر پایه آرشیو امین‌الضرب)*، تهران: توس، ص ۲۸؛ سهیلا ترابی فارسانی (۱۳۸۴)، «نقش طبقه بازرگانان در انقلاب مشروطه»، *بازتاب اندیشه*، ش ۶۵، صص ۴۸-۵۱.

۲ رساله‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، همان، صص ۲۱۱-۲۳۴.

۳ فریدون آدمیت (۱۳۸۷)، *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، تهران: نشر گستره، صص ۱۰۳-۱۴۳.

۴ «طرح نخستین بانک در ایران» (۱۳۴۱)، *مجله بانک سپه*، ص ۳۰.

۵ در این باره ر.ک: ممتحن‌الدوله، همان، صص ۳۶-۳۸؛ امین‌الدوله، همان، ص ۶۲.

شرایط با توجه به کارشکنی‌های مداوم روس و انگلیس چاره‌ای جز توسل به خود آنها نبود. موازنه مثبت در اینجا نیز کار خود را کرد و در مقابل امتیاز بانک شاهنشاهی، امتیاز بانک استقرایی به روس‌ها داده شد که نتایج آن وخیم بود.^۱

اگر در قضیه بانک، کردار و رفتار امین‌الدوله نشانی از انگلوفیل بودن دارد، برعکس در امتیاز تنباکو گرایش ناسیونالیستی و مخالفت با سیاست و نفوذ بیگانه، در مواضع او مشهود است. در اینجا نوعی مقابله با سیاست موازنه مثبت دیده می‌شود؛ چنانکه در خاطرات خود عنوان می‌کند انگیزه مخالفت با قرارداد تنباکو، ترس و نگرانی از این بوده است که دولت ایران با درخواست‌های مشابهی از سوی روس‌ها روبه‌رو و به تسلیم وادار شود.^۲ امین‌الدوله با اعتراضات بازرگانان، همدلی و همراهی داشت و از آنان پشتیبانی می‌کرد و حتی توسط امین‌الدوله عریضه یا شکواییه‌ای در اعتراض به قرارداد تنباکو به شاه ارائه شد.^۳

برخی از پژوهشگران، نسبت به ماهیت ضداستعماری نقش علمای دینی در جنبش تنباکو تردید دارند و آن را بیشتر بر پایه انگیزه‌های دینی و ستی آنان در مخالفت با کفار و مشرکان تحلیل می‌کنند،^۴ اما شواهد متعددی در دست است که نشان می‌دهد گروه‌هایی از مردم و به‌ویژه بازرگانان، در تهران، تبریز و مشهد از ماهیت و جهت استعماری و سلطه‌طلبانه قرارداد تنباکو و شکل‌گیری تشکیلات شرکت رژی بیمناک و نگران بودند و حتی در جاهایی آن را یادآور شرکت هند شرقی و مستعمره شدن هندوستان توسط آن عنوان می‌کردند. برخی از پژوهشگران نیز به‌درستی بر ماهیت ملی و ناسیونالیستی جنبش تنباکو تأکید کرده و آن را زادگاه ناسیونالیسم ایرانی (ناسیونالیسم به معنای جدید کلمه و به مثابه یک ایدئولوژی سیاسی و در پیوند با مفهوم دولت ملت و حاکمیت ملی) تلقی کرده‌اند؛ بنابراین همدلی و همراهی امین‌الدوله با این حرکت، از

۱ برای مطالعه درباره نتایج وخیم این تصمیمات، رک به: مظفر شاهی (۱۳۹۰)، «رقابت بانک شاهنشاهی ایران با صرافان و بازرگانان ایرانی در دوره قاجار»، *تاریخ روابط خارجی*، ش ۴۶، صص ۱۲۹-۱۵۸؛ همو (۱۳۸۶)، «رقابت‌های بانک شاهنشاهی و بانک استقرایی روس در ایران ۱۸۹۰-۱۹۱۴م/۱۳۰۸-۱۳۳۲ق»، *مجله تاریخ معاصر ایران*، ش ۴۲، صص ۴۷-۷۶؛ همو (۱۳۸۳)، «نقش بانک استقرایی در جلوگیری از تأسیس بانک ملی و بانک آلمانی در ایران عصر مشروطه»، *مجله تاریخ معاصر ایران*، ش ۳۰، صص ۶۹-۱۰۴.

۲ امین‌الدوله، همان، ص ۲۶۱.

۳ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۷۹)، *روزنامه خاطرات*، با مقدمه و فهرس ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، ص ۷۳۵-۷۳۶.

۴ ماشاءالله آجودانی (۱۳۸۲)، *مشروطه ایرانی*، تهران: نشر اختران، ص ۴۰۳.

جهت درک اندیشه‌ها و مواضع سیاسی او بسیار بامعنا و مهم می‌نماید.^۱

در باره سیاست خارجی امین‌الدوله در سال‌های بعد و به‌ویژه در دوره صدارت که با مسئله استقراض خارجی پیوند خورد، یادآوری این نکته بسیار ضروری است که دولت ایران پس از لغو امتیاز تنباکو، با پرداخت غرامت سنگین به شرکت رژی روبه‌رو شد که با توجه به بحران مالی موجود، عواقب بسیار وخیمی برای سیاست و اقتصاد ایران به بار آورد. ایران ناچار شد برای پرداخت غرامت، از بانک شاهنشاهی استمداد و استقراض کند. این نخستین قرضه خارجی ایران بود که لطمات سنگین و جبران‌ناپذیری بر پیکره اقتصاد ملی و سیاست خارجی ایران وارد آورد. قرضه‌های دیگری که در دوره مظفری دریافت و در سفرهای خارجی حیف و میل شد، دولت ایران را به‌شدت در برابر روس و انگلیس مقروض و ناچار به تسلیم در برابر بسیاری از خواسته‌های نامشروع کرد. گمرکات شمال و جنوب، برای استمهال پرداخت اقساط عقب‌افتاده گرو گذاشته شد و تعرفه گمرکی نیز در قرارداد ترکمانچای از بیست درصد به پنج درصد تنزل پیدا کرد و کمر بازرگانی داخلی و خارجی ایران را در قبال روس و سپس در سال‌های بعد بر اساس امتیازاتی که طبق اصل کامله‌الوداد به انگلیس و دولت‌های دیگر واگذار شده بود، در برابر بیگانگان شکسته بود. تعرفه گمرکی در سال‌های ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲ ق. به حدود ۲ درصد کاهش پیدا کرد که به معنای نابودی اقتصاد بازرگانی کشور تلقی می‌شد. نارضایتی‌های شدید و عمیق بازرگانان و به دنبال آن علمای دینی و توده مردم از تبعات این قرضه‌ها، از علل و عوامل اصلی حرکت مشروطه‌خواهی شد.^۲ در اینجا جنبه دیگری از رفتار امین‌الدوله را درباره مسائل سیاست خارجی ایران می‌بینیم که بسیار پرمعنا و درخور توجه است و آن اینکه مدت‌ها پس از جنبش تنباکو به هنگامی که سنگینی بار قرضه و غرامت کمر اقتصاد ایران را خم کرده بود، او راضی به این امر شد که به منظور خرید و فروش تنباکوی ایران، قرارداد جدیدی با شرکت رژی منعقد کنند و غرامت سنگین بخشیده شود. او با پیشنهاد شرکت رژی مبنی بر خرید تنباکوی ایران توسط شرکت رژی عثمانی موافقت کرد.^۳ در طرح جدید، از بازرگانان ایرانی تنباکو بر پایه نرخ بازار خریداری می‌شد و دخالت و نظارت کامل ایرانیان^۴ بر شرکت در خرید و فروش تنباکو، به طور

۱. ر.ک: ریچارد کاتم (۱۳۷۱)، *ناسیونالیسم ایرانی*، ترجمه فرشته سرلک، تهران: نشر گفتار، ص ۱۸.

۲. تریبی فارسانی، همان، صص ۴۸-۵۱.

۳. امین‌الدوله، همان، ص ۱۶۰؛ اعتمادالسلطنه، همان، ص ۱۱۸.

۴. در سال ۱۳۱۱ ق. شرکت تنباکوی ایران در اصفهان با کمک امین‌الدوله و توسط امین‌الضرب و ظل‌السلطان و چند

کامل پذیرفته شد.^۱

۲. سیاست خارجی امین‌الدوله در دوره صدارت

امین‌الدوله با کوله‌باری از تجربه دیپلماتیک، سیاسی و اداری، در نخستین سال پادشاهی مظفرالدین‌شاه و در پی عزل امین‌السلطان، به صدارت عظمی منصوب شد. وضع نابسامان مالی کشور و امور مالیاتی و گمرکی^۲ و مسئله استقراض خارجی، یکی از دشواری‌های مهم امین‌الدوله در مقام صدراعظم بود. او درباره استقراض شاه بر انجام آن اصرار داشت، اما می‌خواست با شرایطی تن به آن بدهد که شرافتمندانه باشد و ضرر و زیانی را متوجه مبانی اقتصاد و سیاست ملی نکند. تأکید اولیه او این بود که از یک شرکت آلمانی وام بگیرد، اما با مخالفت سنگین روس و انگلیس روبه‌رو شد؛ سپس به فکر اخذ وام از بلژیک یا هلند افتاد، باز هم روس و انگلیس کارشکنی کردند. بحران اقتصادی که خزانه را تهی کرده بود،^۳ به شدت فشار می‌آورد و دشمنان و رقبای داخلی، به‌ویژه گروه فرمانفرما و گروه امین‌السلطان نیز لحظه‌ای از دسیسه و دشمنی فروگذار نمی‌کردند.

یکی از اتهامات همیشگی امین‌الدوله این بود که در پی الغای سلطنت و براندازی قاجار و برپایی حکومت جمهوری است؛^۴ قوانینی که به منظور تعدیل بودجه از راه اصلاح نظام مالیاتی و کاهش مواجب و مستمری‌ها و لغو امتیازات مالی درباریان و شاهزادگان و غیره به اجرا درآورده بود^۵ و حتی شامل خرج جیب شخص شاه نیز می‌شد، زمینه‌ای مساعد برای رواج این اتهامات بود و بر ذهن شاه نیز تأثیر داشت. از جمله مواردی که درباره او گفته می‌شد آن بود که او می‌خواهد شاه را مواجب‌گیر ملت کند^۶ و از این راه زمینه برکناری او را فراهم سازد. او چندی پس از

→ تن دیگر تأسیس شد. رک: امین‌الدوله، همان، ص ۱۶۲.

۱ ناطق، همان، صص ۱۰۰-۱۰۱.

۲ برای آگاهی از برنامه‌های اصلاحی امین‌الدوله در زمینه مالی و مالیاتی رک: محمود خواجه‌نوری (۱۳۵۲-۱۳۵۳)، تاریخ دیپلماسی در ایران، تهران: انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، صص ۲۴۵-۲۴۶.

۳ امین‌الدوله، همان، ص ۱۱۱.

۴ در این باره رک: مهدی‌قلی هدایت (۱۳۴۴)، خاطرات و خطرات، تهران: نشر زوار، صص ۴۳، ۵۳؛ امین‌الدوله، همان، ص ۱۱۰.

۵ چالز عیسوی (۱۳۶۹)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ص ۵۷۳.

۶ امین‌الدوله (۱۳۲۸)، سفرنامه حاج میرزا علیخان امین‌الدوله صدراعظم، مقدمه نصرالله تقوی، طهران: چاپ سنگی، چاپخانه پیام، صفحه هفت و هشت.

رسیدن به صدارت، در ربیع‌الثانی ۱۳۱۵ق. قانون تشکیل مجلس اعیان را تدوین کرد و به تأیید شاه رساند. چند ماه پس از آن، قانون دیگری را به منظور کوتاه کردن دست درباریان و شاهزادگان از خزانه و بیت‌المال به شاه ارائه داد. همه این اقدامات، گروه‌های متنفذ درباری و دیوانی را علیه او متفق کرد. از آن طرف، هم روس و هم انگلیس از روش او در اصلاحات مالی و اقتصادی و سیاست خارجی ناراضی بودند. او با تلاش آنان برای تحمیل قرارداد جدید گمرکی، به مقابله برخاست و در برابر آنان ایستادگی کرد. امین‌الدوله سخت کوشش می‌کرد تا چیرگی روس و انگلیس بر گمرکات شمال و جنوب را براندازد.^۱ برای اجرای نقشه اصلاحات مالی نیز طبق اندیشه و روش قدیمی خود، به سراغ استخدام مستشاران مالی از کشورهای دیگر رفت که سرانجام به استخدام هیئت مستشاران بلژیکی به ریاست مسیو نوز منجر شد.^۲

سرانجام، سرنوشت امین‌الدوله با سقوط و تبعید رقم خورد و نیروهای درونی و بیرونی همچون دو لبه یک قیچی، برای بریدن ریشه اقتدار او به حرکت درآمدند. احمد کسروی علت اصلی سقوط و تبعید امین‌الدوله را مخالفت با سیاست‌ها و خواسته‌های بیگانه به‌ویژه در زمینه‌های اقتصادی و مربوط به قرارداد و تعرفه گمرکی جدید می‌داند.^۳ مخالفت با قرضه را نیز باید بر آن افزود و حتی مهم‌تر و اساسی‌تر تلقی کرد. در این زمینه، نامه بسیار مهمی که در اواخر کار به مظفرالدین‌شاه نوشته بود، بسیار گویاست و آرمان‌ها و اندیشه‌های او را به خوبی آشکار می‌سازد. در این نامه، به صراحت از خطر انحلال و نابودی ایران بر اثر غفلت در سیاست خارجی سخن می‌گوید و پس از تعارفات مرسوم و معمول، به شاه می‌گوید: «... این مسئله که می‌خواهم عرض کنم چون خیلی اهمیت دارد و اگر مختصر ... غفلتی شود، دیگر ایران از مضرت و مصیبت آن خلاص نمی‌شود ... مسلک پلتیکی دولت ایران چنانچه مکرر به خاک پای مبارک عرض می‌کردم بایستی در کمال مراقبت و احتیاط باشد که معایب سابقه و قید و بندهای ناحق از دولت و مملکت بردارد و قدری رو به این مقصود رفته بودیم. حال ملاحظه می‌کنیم که به عنوانات مختلفه به قهقرا برگشته، اسیری خودمان را طبعاً به دست مدعیان محکم می‌نمائیم، دور نیست این دفعه رقابت و رگم دو حریف به اسیری ما اکتفا نکند...»؛ امین‌الدوله سپس به نامه‌های

۱ همان، صفحه چهارده - پانزده و هفده - هیجده.

۲ امین‌الدوله، *خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین‌الدوله*، ص ۱۱۷ به بعد.

۳ احمد کسروی (۱۳۶۹)، *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر، صص ۲۱-۲۳، ۲۵، ۲۹، ۳۵، ۳۸.

شارژ دافره‌های روس و انگلیس اشاره می‌کند و ادامه می‌دهد: «... با خیلی ملایمت و استادی هر دو سفارت را به سر جای خود نشانده، می‌خواستیم اسباب آزادی خود را مرتب کنیم. دوباره ورق برمی‌گردد و با هزاران مفاسد داخلی، خودمان را به دست خیالات مخرب این دو همسایه مغرض می‌اندازیم. پس شیشه عمر ایران الان در دست قبله عالم روحنا فداه است و باید خیلی خیلی زیاد احتیاط بفرمائید»^۱.

اشارات امین‌الدوله، به خطر مهلک استقراض خارجی است که هستی و بقای ایران را تهدید می‌کرد. این گفتار را به آنچه که در این باره در سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ نقل شده است، خاتمه می‌دهیم. مراغه‌ای که امین‌الدوله را «رب النوع وطن پرستان»^۲ می‌نامد و وجود محترمی می‌داند که: «جوهر مردی و انسانیت و معنای اصلی غیرت و حب وطن» است که از استقراض خارجی بیزار. سپس از زبان امین‌الدوله می‌آورد: «برای ایران قرض لازم است که باشرف بشود ولی امروز با این وضع قرض باشرف ایران را میسر نیست». گویا بانک شاهنشاهی انگلیس حاضر شده بود برای راضی کردن او به استقراض، مبلغ گزافی رشوه بدهد، اما پاسخ امین‌الدوله این بود: «از دست من نمی‌آید که قرض بی‌مصرف نمایم و این ننگ تاریخی را بر روی خود گذارم. می‌دانم که پول استقراض به آبادی مملکت و لشکر صرف نخواهد شد و بیجا تلف خواهد گردید»^۳.

نتیجه‌گیری

شخصیت‌های سیاسی و تأثیرگذار را باید در ظرف زمانه و با در نظر گرفتن واقعیت‌های روزگار، ارزیابی کرد؛ این ارزیابی وقتی دشوار می‌شود که با مسئله غامض و پیچیده سیاست خارجی پیوند می‌خورد. امین‌الدوله دولتمرد مشهور عصر قاجار، در زمانه‌ای زندگی می‌کرد که رجال و سیاستمداران ایرانی از سه حال خارج نبودند: یا وابسته به سیاست روس بودند، یا همراه و هوادار سیاست‌های انگلیس بودند و یا در موارد معدودی مستقل و وطن‌پرست به شمار می‌رفتند. گرایش عمومی امین‌الدوله در سیاست خارجی، حمایت از منافع ملی و جلوگیری از افزایش نفوذ روس و انگلیس بود. او در پیگیری این اصل و برای تحقق این هدف، به بهره‌گیری از نیروی سوم در

۱ آدمیت، همان، صص ۱۱۴-۱۱۵. جواب مظفرالدین‌شاه در حاشیه نامه امین‌الدوله خواندنی است.

۲ امین‌الدوله، سفرنامه حاج میرزا علیخان امین‌الدوله صدراعظم، صفحه بیست‌ونه تا سی.

۳ زین‌العابدین مراغه‌ای (۱۳۶۴)، سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ، به کوشش محمد سپانلو، تهران: نشر اسفار، صص سی‌وپنج تا سی‌وشش، ۲۴-۲۵، ۷۷، ۸۰-۷۹، ۸۴-۸۵، ۸۸، ۲۳۸.

مناسبات خارجی ایران، گرایش بیشتری داشت، اما در برخی مواقع و مواضع در برابر خطراتی که از ناحیه سیاست توسعه‌طلبانه روسیه تزاری، وحدت و تمامیت ارضی و حتی بقای استقلال ایران را تهدید می‌کرد، به‌طور نسبی و کاملاً موردی به بهره‌گیری از نفوذ و اقتدار دولت انگلیس گرایش می‌یافت، اما این گرایش‌های مقطعی و موردی را نمی‌توان و نباید به کل زندگی سیاسی و مواضع او در سیاست خارجی تعمیم داد. بر پایه یافته‌های ما در این پژوهش، می‌توان فرض خیانت یا سرسپردگی امین‌الدوله را که در برخی نوشته‌ها مطرح شده است، مردود و باطل شناخت.

منابع و مأخذ

- آجودانی، ماشاء‌الله (۱۳۸۲)، *مشروطه ایرانی*، تهران: نشر اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۸۹)، *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.
- ----- (۱۳۸۵)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون (عصر سپهسالار)*، تهران: خوارزمی.
- ----- (۱۳۸۷)، *ایده‌ولوژی نهضت مشروطیت ایران*، تهران: نشر گستره.
- آریز پور، یحیی (۱۳۷۲)، *از صبا تا نیما*، تهران: نشر زوار.
- اشرف، احمد (مرداد و شهریور ۱۳۸۷)، «پژوهش: هویت ایرانی به سه روایت»، *مجله بخارا*، ش ۶۶.
- افشار، ایرج (اردیبهشت ۱۳۸۴)، «مواقفت تقی‌زاده و مصدق در سیاست موازنه‌منفی»، *مجله حافظ*، ش ۱۴.
- امین‌الدوله، میرزاعلی‌خان (۱۳۷۰)، *خاطرات سیاسی میرزا علی‌خان امین‌الدوله*، به کوشش حافظ فرمانفرمائی، زیر نظر ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- امینی، ایرج (۱۳۹۰)، «تاریخ قاجار: صدراعظم سرخورده: نگاهی اجمالی به کارنامه صدراعظمی میرزاعلی‌خان امین‌الدوله در دوره»، *مجله بخارا*، ش ۸۳.
- ----- (۱۳۲۸)، *سفرنامه حاج میرزا علی‌خان امین‌الدوله صدراعظم*، چاپ سنگی، با مقدمه نصرالله تقوی، طهران: چاپخانه پیام.
- اهوره‌وشی، نصرالله [بی‌تا]، *کتاب جوشن کبیر: درباره امین‌الدوله*، تهران: روزنامه جوشن.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۴۵)، *روزنامه خاطرات*، تهران: امیرکبیر.
- ----- (۱۳۶۷)، *مرآةالبلدان*، با تصحیحات و حواشی و فهارس عبدالحسین نوائی و میرهاشم محدث، ج ۲، تهران: دانشگاه تهران.
- الگار، حامد (۱۳۶۹)، *دین و دولت در ایران: نقش علما در دوره قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: نشر توس.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۳)، «تاریخ اندیشه‌ها و جنبش‌های سیاسی قرن بیستم: مارکسیسم و مسئله استعمار، وابستگی و عقب ماندگی»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، بهمن و اسفند ۱۳۷۳، ش ۸۹ و ۹۰، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۴، ش ۹۱ و ۹۲.

- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴)، «نقش طبقه بازرگانان در انقلاب مشروطه»، بازتاب اندیشه، ش ۶۵.
- حکیم‌الممالک، علینقی بن اسمعیل (۱۳۹۰)، روزنامه سفر خراسان ناصرالدین شاه، به کوشش کیانوش کیانی هفت‌لنگ، با مقدمه ایرج افشار، تهران: نشر کلک سیمین.
- خلیلی، محسن (۱۳۸۰)، «تصمیم‌گیری در روابط خارجی: فهم چرایی تمایز با نگاهی مقایسه‌ای به روزگار امیرکبیر و سپهسالار»، مطالعات تاریخ معاصر ایران، ش ۱۷.
- خواجه‌نوری، محمود (۱۳۵۲-۱۳۵۳)، تاریخ دیپلماسی در ایران، انتشارات دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- رحمانیان، داریوش (۱۳۸۸)، تاریخ تفکر سیاسی در دوره قاجاریه، تهران: دانشگاه پیام نور.
- ----- (۱۳۹۲)، «از روس واهمه داشت از انگلیس نه: درخصوص سیاست خارجی امین‌الدوله»، اندیشه پویا، ش ۸.
- رساله‌های میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله (۱۳۸۱)، گردآوری و مقدمه حجت‌الله اصیل، تهران: نشر نی.
- رواسانی، شاپور (۱۳۷۴)، «حکومت و دولت در کشورهای عقب‌نگهداشته شده، طبقه وابسته به استعمار»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، ش ۱۰۱ و ۱۰۲.
- شاهدی، مظفر (۱۳۹۰)، «رقابت بانک شاهنشاهی ایران با صرافان و بازرگانان ایرانی در دوره قاجار»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ش ۴۶.
- ----- (۱۳۸۶)، «رقابتهای بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس در ایران ۱۸۹۰-۱۹۱۴م/۱۳۰۸-۱۳۳۲ق»، تاریخ معاصر ایران، ش ۴۲.
- ----- (۱۳۸۳)، «نقش بانک استقراضی در جلوگیری از تأسیس بانک ملی و بانک آلمانی در ایران عصر مشروطه»، مطالعات مطالعات تاریخ معاصر ایران، ش ۳۰.
- صوفی، علی (۱۳۸۹)، نقش سیاست و موازنه و نیروی سوم در تاریخ ایران، تهران: دانشگاه پیام نور.
- «طرح نخستین بانک در ایران» (۱۳۴۱)، مجله بانک سپه.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۹)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره.
- غفوری، محمد (۱۳۹۰)، «موازنه و نیروی سوم در تاریخ ایران»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۵۵.
- قاسمی، ابوالفضل (۱۳۵۳)، «الیگارش‌ی یا خاندان‌های حکومت‌گر ایران (خاندان امینی)»، (میرزا علی‌خان امین‌الدوله)، مجله خاطرات وحید، از شهریور ۱۳۵۳ تا فروردین ۱۳۵۴.
- قربانیان، محمد (۱۳۹۰)، «زمینه‌ها و بسترهای تشکیل بانک شاهنشاهی در ایران»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ش ۴۹.
- کاتم، ریچارد (۱۳۷۱)، ناسیونالیسم ایرانی، ترجمه فرشته سرلک، تهران: نشر گفتار.
- کنیرائی، محمود (۱۳۴۷)، فراماسونری در ایران: از آغاز تا تشکیل لژ بیداری ایران، تهران: نشر اقبال.
- کسروی، احمد (۱۳۶۹)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر.
- کی استون، حسین (۱۳۲۷)، سیاست موازنه منفی در مجلس چهاردهم، تهران: نشر اسلامی.
- مجدالملک، حاج میرزا محمدخان (۱۳۲۱)، رساله مجدییه، با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی، طهران:

- چاپخانه بانک ملی.
- محمود، محمود (۱۳۶۷)، *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن ۱۹م*، تهران: نشر اقبال.
 - مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۳۶۴)، *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیک*، به کوشش محمد سپانلو، تهران: نشر اسفار.
 - ممتحن‌الدوله، مهدی‌بن‌رضاقلی (۱۳۶۵)، *رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری: از نوشته‌های مهدی‌خان ممتحن‌الدوله شقاقی و میرزاهاشم‌خان*، به کوشش ایرج افشار، با همکاری حسینقلی‌خان شقاقی، تهران: اساطیر.
 - ممتحن‌الدوله، میرزامهدی‌خان (۱۳۶۲)، *خاطرات ممتحن‌الدوله: زندگینامه میرزامهدی‌خان ممتحن‌الدوله شقاقی*، به کوشش حسینقلی‌خان شقاقی، تهران: فردوس-نشر فرهنگ.
 - ناطق، همال (۱۳۷۳)، *بازرگانان: در داد و ستد با بانک شاهی و رژی تنباکو (بر پایه آرشیو امین‌الضرب)*، تهران: نشر توس.
 - ----- (۱۳۵۵)، «اندیشه قانون‌خواهی در ایران»، *مجله نگین*، ش ۱۳۹.
 - نقیب‌زاده، احمد (پاییز ۱۳۸۳)، «نظم برخاسته از معاهدات و ستفالی»، *دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ش ۶۵.
 - وامقی، ایرج (۱۳۷۱)، «وارونه نویسی در تاریخ: زندگی امین‌السلطان - داستان رژی»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۶۳ و ۶۴.
 - ----- (۱۳۷۲)، «وارونه‌نویسی تاریخ زندگی امین‌السلطان: امین‌السلطان و موازنه مثبت»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۶۷ و ۶۸.
 - وین، آنتونی (۱۳۸۳)، *ایران در بازی بزرگ*، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر پیکان.
 - هدایت، مهدی‌قلی (۱۳۴۴)، *خاطرات و خطرات*، تهران: نشر زوار، چ ۲.
 - هدایتی خمینی، عباس (۱۳۹۰)، *زندگی‌نامه سیاسی و اجتماعی محمدعلی علاء‌السلطنه*، تهران: طهوری.
 - همت، نیکو (فروردین ۱۳۳۷)، «امین‌الدوله»، *ارمغان*، ش ۱.
- Barrett Kelly, John (1968), *Britain and the Persian Gulf: 1795 – 1880*, Oxford: Clarendon Press.
 - Croxton, Derek (1999), "The Peace of Westphalia of 1648 and the Origins of Sovereignty", *The International History Review* 21 (3).
 - Stuchtey, Benedikt (2011), *Colonialism and Imperialism, 1450–1950*, European History Online, Mainz: Institute of European History.
 - Rajan, Menon (2003), "The New Great Game in Central Asia", *Survival: Global Politics and Strategy*.

